

اصول فقه ۳ (حلقه ثانی)

سطح ۲

درس ۵

استاد: حجت الاسلام والمسلمین علم الهدی
آموزشیار: آقای مصطفی ده‌باشی

مقدمه

اثبات صدور دلیل از سوی شارع، به دو صورت وجدانی و تعبدی، امکان‌پذیر است. ابزار و وسایل هر کدام از اثبات وجدانی و تعبدی نسبت به معاصرین و غیرمعاصرین معصوم(ع) قدری متفاوت است. به عقیده مصنف(ره) در زمان غیبت سه راه عمده می‌توان بر شمرد که عبارت‌اند از: خبر متواتر، اجماع و سیره متشرعه. نقش خبر متواتر در حصول علم به صدور خبر در درس‌های گذشته به صورت مفصل ارائه شد.

دومین راه اثبات وجدانی دلیل شرعی، اجماع است. اجماع در لغت به معنای عزم و اتفاق است. اما در اصطلاح به اتفاق خاص گویند.

ریشه تاریخی اجماع: پس از رحلت پیامبر اکرم بین مسلمین بر سر جانشینی آن حضرت اختلاف پدیدار گشت و به اعتقاد اهل سنت چون راه حلی در کتاب خدا و سنت پیامبر یافت نمی‌شد در نتیجه جانشین آن حضرت با نظر اکثریت اهل حل و عقد از طریق شورا تعیین گردیده است و به مرور این روش مبنای قانون‌گذاری قرار گرفته است.

نکته‌ای که در این باره نباید از آن غفلت کرد این است که به عقیده امامیه، حجیت اجماع، به معنای دلیل بودن اجماع در عرض کتاب و سنت نیست، بلکه حجیت آن، به اعتبار کاشفیت از سنت است. پس اجماع، یکی از ادله استنباط است؛ اما در طول کتاب و سنت به شمار می‌آید نه در عرض آن. در این درس، مصنف ضمن تعریف اجماع، به توضیح آن بر اساس حساب احتمالات می‌پردازد و تفاوت آن را با تواتر تبیین می‌نماید.

متن درس

[وسائل الإثبات الوجداني للدليل الشرعي - بالنسبة الى غيرالمعاصرين للشارع - هي الطرق التي توجب العلم بصدور الدليل من الشارع، و لايمكن حصر هذه الطرق و لكن يمكن ابراز ثلاث طرق رئيسية و هي:

اولاً: الإخبار الحسى المتعدد بدرجة توجب اليقين، و هو المسمى بالخبر المتواتر.

ثانياً: الاخبار الحدسى المتعدد بالدرجة نفسها، و هو المسمى بالإجماع....]

الاجماع: الاجماع اتفاق عدد كبير من اهل النظر و الفتوى فى الحكم بدرجة توجب احراز الحكم الشرعى، و ذلك ان فتوى الفقيه فى مسألة شرعية بحتة تعتبر إخباراً حدسياً عن الدليل الشرعى، و الاخبار الحدسى هو الخبر المبني على النظر و الاجتهاد فى مقابل الخبر الحسى القائم على اساس المدارك الحسية، و كما يكون الخبر الحسى ذا قيمة احتمالية فى إثبات مدلوله، كذلك فتوى الفقيه بوصفها خبراً حدسياً يحتمل فيه الاصابة و الخطأ معاً، و كما أن تعدد الاخبارات الحسية يؤدى بحساب الاحتمالات الى نمو احتمال المطابقة و ضالة احتمال المخالفة، كذلك الحال فى الاخبارات الحدسية حتى تصل إلى درجة توجب ضالة احتمال الخطأ فى الجميع جداً، و بالتالى زوال هذا الاحتمال عملياً او واقعياً. و هذا ما يسمى بالإجماع. فالاجماع و الخبر المتواتر مشتركان فى طريقة الإثبات بحساب الاحتمالات، و يعتمد الكشف فى كل منهما على هذا الحساب، و لكنهما يتفاوتان فى درجة الكشف. فان نمو الاحتمال الموافق و تضائل احتمال المخالفة اسرع حركة فى التواتر منه فى الاجماع، و ذلك لعدة امور يمكن ابراز اهمها فى النقاط التالية:

الاولى: ان القيمة الاحتمالية للمفردات فى الاجماع اصغر من القيمة الاحتمالية للمفردات فى التواتر، لان نسبة وقوع الخطأ فى الحدسيات اكبر من نسبة وقوعه فى الحسيّات.

الثانية: ان الخطأ المحتمل فى مفردات الاجماع لايتعين ان يكون ذا مركز واحد، بينما يكون الخطأ فى الاخبار الحسية منصباً على مركز واحد عادة. فحينما يفتى فقهاء عديدون بوجوب غسل الشعر فى غسل الجنابة، و يكونون على خطأ مثلاً، قد يكون خطأ أحدهم ناشئاً من اعتماده على رواية غير تامة السند، و خطأ الآخر ناشئاً من اعتماده على رواية غير تامة الدلالة، و خطأ الثالث ناشئاً من اعتماده على أصالة الاحتياط و هكذا. و كلما كان المركز المحتمل للاخطاء المتعددة واحداً او متقارباً، كان احتمال تراكم الاخطاء عليه أضعف و العكس صحيح.

[الثالثة: ...]

تعریف اجماع و توضیح آن بر اساس حساب احتمالات

گفته شد که برای غیر معاصرین معصوم (ع) سه راه عمده به منظور حصول علم وجدانی به صدور وجود دارد. راه اول، خبر متواتر بود که در درس‌های گذشته بیان شد. راه دوم اجماع است.

تعریف اجماع: اجماع عبارت است از اتفاق تعداد زیادی از صاحبان فتوا بر یک حکم، به گونه‌ای که بتوان به صدور حکم از شارع مقدس، یقین حاصل نمود.

توضیح اجماع بر اساس حساب احتمالات:^۱ با وجود فتوای یک فقیه بر یک حکم، احتمال مطابقت آن فتوا با واقع حاصل می‌شود. اگر فقیه دیگری نیز همان‌گونه فتوا دهد، احتمال دیگری حاصل می‌شود تا این‌که آن‌قدر فتاوا زیاد می‌شوند که یقین به شرعی بودن آن حکم به دست می‌آید و احتمال مخالفت با واقع زائل می‌شود.

مرتبه اول: $\frac{1}{2}$

مرتبه دوم: $\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$ $\frac{1}{4} < \frac{1}{2}$

مرتبه سوم: $\frac{1}{4} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{8}$ $\frac{1}{8} < \frac{1}{4}$

مرتبه چهارم: $\frac{1}{8} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{16}$ $\frac{1}{16} < \frac{1}{8}$

نکته ۱: مصنف در تفسیر اجماع، تعبیر «تعداد زیاد» به کار می‌برد که به معنای عدم لزوم «اتفاق کل فقها» است؛ پس اگر تعداد زیاد، موجب علم به حکم شرعی شود کافی است.

نکته ۲: حصول علم به حکم شرعی، لازمه صدق اجماع است؛ یعنی اگر روی حکمی، بسیاری از علما اتفاق نظر داشته باشند، ولی علم حاصل نشود، اجماع شکل نگرفته است.

نکته ۳: اجماع و خبر متواتر در اثبات صدور بر اساس حساب احتمالات مشترک‌اند. همان‌گونه که تعدد اخبار حسی موجب کاهش احتمال خطا می‌شود، در اخبار حدسی (فتاوی فقها) نیز تعدد آن‌ها موجب کاهش احتمال مخالفت با واقع و افزایش احتمال مطابقت می‌شود و اختلافشان در این است که تواتر از اخبار حسی است ولی اجماع از اخبار حدسی است.

تطبیق

^۱ وقتی مخبر اول را ملاحظه می‌کنیم، احتمالی در ناحیه مطابقت با واقع و صدق مخبر پیدا می‌شود. چون وجود هر مخبر یک قرینه بر صدق خبر است. وقتی مخبر دوم هم اضافه شد، احتمال صدق، کمی بیشتر راجح و احتمال کذب، کمی بیشتر مرجوح می‌گردد. مخبر سوم و چهارم و پنجم که اضافه می‌شود احتمال صدق، بیشتر و بیشتر می‌شود و احتمال کذب، کمتر و کمتر می‌گردد تا این‌که عدد مخبرین به اندازه‌ای می‌رسد که احتمال صدق در نهایت قوت و احتمال کذب در نهایت ضعف قرار می‌گیرد. آن‌گاه احتمال خلاف، منتفی می‌شود و علم حاصل می‌گردد. پس منطبق حساب احتمالات بر اساس تراکم احتمالات و تجمع قرائن شکل می‌گیرد. (رضا اسلامی، قواعد کلی استنباط، ج ۱، ص ۲۶۹).

الاجماع: الاتفاق عدد كبير من أهل النظر و الفتوى في الحكم^۱ بدرجة^۲ توجب احراز^۳ الحكم الشرعي.

اجماع عبارت است از اتفاق نظر تعداد زیادی از فقها و صاحبان فتوا در یک حکم، به حدی که موجب احراز حکم شرعی شود.

و ذلك^۴ ان فتوى الفقيه في مسألة شرعية بحتة^۵ تعتبر إخباراً حدسياً عن الدليل الشرعي،

چون فتوای فقیه در یک مسأله شرعی صرف، خبر حدسی از دلیل شرعی (واقعی) محسوب می شود.

و الاخبار الحدسی هو الخبر المبني على النظر و الاجتهاد في مقابل الخبر الحسی القائم على اساس المدارك الحسیة،

و خبر حدسی مبتنی بر استدلال و اجتهاد است؛ در مقابل خبر حسی که مبتنی بر ادراکات حسی می باشد.

و كما يكون الخبر الحسی ذا قيمة احتمالية في إثبات مدلوله، كذلك فتوى الفقيه بوصفها خبراً حدسياً يحتمل فيه الاصابة و الخطأ معاً،^۶

همان طور که خبر حسی برای اثبات مدلول خودش، درصدی از احتمال را داراست، در فتوای فقیه به عنوان خبر حدسی نیز احتمال صحت و خطا وجود دارد.

و كما أن تعدد الاخبار الحسیة يؤدي بحساب الاحتمالات الى نمو احتمال المطابقة و ضالة احتمال المخالفة،

همان گونه که تعدد خبرهای حسی بر اساس حساب احتمالات، موجب افزایش احتمال مطابقت با واقع و کاهش احتمال مخالفت با آن می شود،

كذلك الحال في الاخبار الحدسیة حتى تصل إلى درجة توجب ضالة احتمال الخطأ في الجميع جداً،^۷ و بالتالي زوال هذا^۸ الاحتمال عملياً او واقعياً.^۹

هم چنین اخبار حدسی باید به گونه ای باشند که موجب کاهش شدید احتمال خطا در تمام آن ها شود و در نتیجه احتمال خطا به صورت عملی و یا واقعی از بین می رود.

و هذا^{۱۰} ما يسمى بالإجماع. فالاجماع و الخبر المتواتر مشتركان في طريقة الإثبات بحساب الاحتمالات، و يعتمد الكشف^{۱۱} في كل منهما^{۱۲} على هذا الحساب،

۱. متعلق جار و مجرور: اتفاق.

۲. قيد «عدد».

۳. یعنی: علم و یقین به حکم شرعی.

۴. تعلیل برای: بدرجة توجب احراز الحكم الشرعي.

۵. مسئله شرعی صرف، منظور نظر است؛ نه این که مرتبط به قضایای شخصی یا اجتماعی باشد؛ زیرا در این صورت، فقیه چه بسا از شرایط غیر شرعی تأثیر بپذیرد.

۶. زیرا فقیه در کار استنباط حکم شرعی، معصوم نیست.

۷. قيد «ضالة».

۸. مشارالیه: احتمال الخطأ في الجميع.

۹. چنان که در مباحث گذشته نیز توضیح داده شد، زوال واقعی احتمال خطا یا کذب بدین معناست که احتمال کذب همه مخرین، آن قدر ناچیز می شود که ذهن بشر قادر به حفظ آن مقدار نیست و زوال عملی به این معناست که در مقام عمل، به احتمال کذب همه مخرین اعتنا نمی شود.

آنچه بیان شد، اجماع نامیده می‌شود. پس اجماع و خبر متواتر در نحوه اثبات صدور طبق حساب احتمالات، یکسان‌اند و کشف از صدور حکم شرعی در هر دو بر اساس حساب احتمالات است.

Sco۱:۱۴:۵۸

تفاوت‌های اجماع و تواتر

گفتیم که اجماع، خبر حدسی است و خبر متواتر، خبر حسی می‌باشد و هر دو در اثبات وجدانی صدور بر اساس حساب احتمالات، مشترکند. اما به لحاظ دیگری نیز اجماع و خبر متواتر متفاوتند. مصنف، تفاوت دیگر بین آن دو را در سرعت کشف می‌داند؛ زیرا احتمال مطابقت با واقع از راه اخبار حسی، زودتر حاصل می‌شود؛ بر خلاف اجماع که افزایش احتمال موافقت و کاهش احتمال با کندی به دست می‌آید. سرعت یا کندی میزان کشف موافقت یا مخالفت، به خاطر پنج امر است که در ادامه خواهد آمد.

تطبیق

و لكنهما^۴ يتفاوتان في درجة الكشف.^۵ فان نمو الاحتمال الموافق و تضائل احتمال المخالفة اسرع حركة في التواتر منه^۶ في الاجماع،

(با وجود این که در اجماع و خبر متواتر بر اساس حساب احتمالات، صدور را کشف می‌کنیم) اما این دو در سرعت کشف، تفاوت دارند؛ زیرا افزایش احتمال موافقت و کاهش احتمال مخالفت با واقع در تواتر، سریع‌تر انجام می‌شود؛ بر خلاف اجماع.

و ذلك^۷ لعدة امور يمكن ابراز اهمها في التقاط التالية.

سریع‌تر بودن در کشف، به خاطر چندین امر است که مهم‌ترین آن‌ها نکاتی است که در ادامه مطرح می‌شود.

Sco۲:۲۱:۴۱

دلایل سریع‌تر بودن کشف در تواتر نسبت به اجماع

به چند دلیل سرعت کشف در تواتر بیشتر از سرعت آن در اجماع است:

الف) مقدار احتمال صدق در اخبار حسی، بیشتر از میزان احتمال آن در اخبار حدسی است؛ زیرا احتمال خطای مخبرین در اخبار حدسی، بیشتر از احتمال خطا در اخبار حسی است.

۱. مشارالیه: اتفاق عدد کبیر من أهل النظر و الفتوى في الحكم بدرجة توجب احراز الحكم الشرعی.

۲. یعنی: احراز و یقین.

۳. مرجع ضمیر: الاجماع و الخبر المتواتر.

۴. مرجع ضمیر: الاجماع و التواتر.

۵. یعنی: در سرعت کشف.

۶. مرجع ضمیر: نمو الاحتمال الموافق و تضائل احتمال المخالفة.

۷. مشارالیه: سریع‌تر بودن کشف.

ب) تعداد لغزشگاه‌هایی که مخبر در خبر حدسی با آن‌ها مواجه می‌شود، بیشتر از لغزشگاه‌هایی است که در خبر حسی برای مخبر وجود دارد و هر چه تعداد لغزشگاه‌ها متنوع‌تر و بیشتر باشد، احتمال تراکم مخبرین بر خطا بیشتر است.

مثال: وقتی یک فقیه، هنگام فتوا دادن، سند روایات را مورد لحاظ قرار می‌دهد، شاید در این زمینه خطا کند. در دلالت روایات نیز ممکن است به خطا بیفتد و دلالت ناتمام را تمام بپندارد و یا این‌که در اصل عملی دچار خطا شود. اما در اخبار حسی، چون فرآیند ادراک حسی، کوتاه و روشن است، احتمال خطا کمتر است؛ به عنوان مثال،^۱ عده زیادی که از هلال ماه در آسمان خبر می‌دهند، فقط خطای در رؤیت دارند؛ زیرا یک نفر ممکن است به خاطر ضعف بینایی، در رؤیت هلال ماه اشتباه کرده باشد، دیگری، انعکاس نور در آسمان را ماه پنداشته و به همین صورت هر کدام در رؤیت، خطا کرده باشند.^۱

تطبیق

الاولی: ان القيمة الاحتمالية للمفردات فی الاجماع اصغر من القيمة الاحتمالية للمفردات فی التواتر،

دلیل اول (از دلایل سریع‌تر بودن کشف در تواتر، نسبت به اجماع): میزان احتمال صدق برای اجزاء (اخبار) تشکیل دهنده اجماع، کمتر از میزان احتمال آن برای اجزاء (اخبار) تشکیل دهنده تواتر است؛ لان نسبة وقوع الخطأ فی الحدسیات اکبر من نسبة وقوعه^۲ فی الحسیات.

زیرا نسبت وقوع خطا در اخبار حدسی، بیشتر از نسبت وقوع خطا در اخبار حسی است.

الثانیة: ان الخطأ المحتمل فی مفردات الاجماع لا یتعین^۳ ان یکون ذا مرکز واحد، بینما یکون الخطأ فی الاخبار الحسبة منصباً علی مرکز واحد عادة.

دلیل دوم: خطای احتمالی در اجزای تشکیل دهنده اجماع (اخبار حدسی)، همیشه دارای یک نقطه لغزش نیست؛ در حالی که خطا در اخبار حسی (اجزای تشکیل دهنده تواتر) معمولاً بر یک نقطه لغزش استوار است.

فحينما یفتی فقهاء عدیدون بوجوب غُسل^۴ الشعر فی غُسل^۵ الجنابة، و یکونون علی خطأ مثلاً، قد یکون خطأ أحدهم ناشئاً من اعتمادہ علی رواية غیر تامة السند،

وقتی که فقهای زیادی در غسل جنابت، به شستن مو فتوا می‌دهند و بر فرض، این فتوا خطا باشد، خطای یکی از آن‌ها، ناشی از اعتماد به روایت ضعیف است

و خطأ الآخر ناشئاً من اعتمادہ علی رواية غیر تامة الدلالة، و خطأ الثالث ناشئاً من اعتمادہ علی أصالة الاحتیاط^۱ و هكذا.

۱. سه مورد دیگر از دلایل سریع‌تر بودن کشف در تواتر، در درس آینده بیان می‌شود.

۲. مرجع ضمیر: الخطأ.

۳. یعنی: دائمی و همیشگی نیست.

۴. یعنی: شستن یک چیز با آب.

۵. یعنی: شستشوی تمام بدن با کیفیت خاص به دستور شارع.

و (گاهی اوقات) خطای دیگری بر اثر تمسک به روایتی است که دلالت آن تمام و واضح نیست و خطای دیگری ناشی از اعتماد به اصل احتیاط است.

و کلمات^۲ کان المركز المحتمل للاخطاء المتعددة واحداً^۳ او متقارباً، کان^۴ احتمال تراکم الاخطاء علیه^۵ أضعف و العکس صحیح.

و هرچه نقطه لغزش و خطاهای متعدد احتمالی، واحد یا نزدیک به هم باشد، احتمال تراکم خطا بر آن نقطه، ضعیف‌تر می‌شود و عکس این نیز صحیح است؛ (یعنی هرچه نقطه های لغزش احتمالی، متکثر و متنوع باشد احتمال تراکم خطا بیشتر است).

Scor: ۴۲:۲۱

۱. مثلاً به جای اصل براءت، به احتیاط فتوا دهد.

۲. کبرای استدلال.

۳. خبر «کان».

۴. جواب کلاً.

۵. مرجع ضمیر: المركز المحتمل.

چکیده

۱. اجماع که یکی از راه‌های اثبات وجدانی صدور است، به معنای اتفاق نظر بسیاری از فقها بر یک حکم، به شرط حصول علم به حکم شرعی است.
 ۲. همان‌طور که خبر حسی، دارای احتمال صدق و کذب است، خبر حدسی فقیه نیز احتمال صدق و کذب را داراست.
 ۳. افزایش تعداد خبرهای حسی و حدسی، کاهش احتمال مخالفت آن‌ها با واقع را در پی دارد.
 ۴. به چند دلیل سرعت کشف در اخبار حسی، بیشتر از سرعت آن در اخبار حدسی است که با دو مورد آن در این درس آشنا شدیم:
- الف) میزان احتمال صدق اخبار حسی، بیشتر از اخبار حدسی است.
- ب) معمولاً منشأ و مرکز خطا در اخبار حسی، واحد یا متقارب است؛ به خلاف اخبار حدسی که متنوع است.